

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА

Ю. М. Зоря,

к.п.н., доцент кафедри освітнього менеджменту та педагогічних інновацій
Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних
працівників Черкаської обласної ради

Анотація. У статті охарактеризовано сутність сучасного процесу патріотичного виховання у контексті гуманізації, гуманітаризації, національної спрямованості та демократизації освіти в Україні; акцентовано увагу на тому, що ідеї гуманізації та демократизації освіти вивели на якісно новий рівень уявлення про патріотичне виховання як педагогічну категорію; на основі опрацювання сучасних наукових досліджень з'ясовано, що структурними компонентами патріотичного виховання, як системи, є мета, завдання, закономірності, принципи, методи, форми, засоби та результати діяльності.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, процес патріотичного виховання, патріотичне виховання як система.

Аннотация. В статье охарактеризованы сущность современного процесса патриотического воспитания в контексте гуманизации, гуманитаризации, национальной направленности и демократизации образования в Украине; акцентировано внимание на том, что идеи гуманизации и демократизации образования вывели на качественно новый уровень представление о патриотическом воспитании как педагогической категории; на основе обработки современных научных исследований установлено, что структурными компонентами патриотического воспитания, как системы, являются цель, задачи, закономерности, принципы, методы, формы, средства и результаты деятельности.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, процесс патриотического воспитания, патриотическое воспитание как система.

Annotation. The article describes the essence of modern Patriotic education, the ideas of humanization and democratization of education brought to a qualitatively new, where Patriotic education is seen as a pedagogical category, which is now interpreted as a purposeful dynamic interaction and a pupil on the basis of cooperation and partnership, in which communication and various types of patriotically oriented activities is self-determination, self-realization, development and self-development of the pupil as the growing patriot of Ukraine; the attention is drawn to the fact that the important role in the formation of patriotism in the younger generation playing educational institutions, it is the education system is a crucial factor in the formation of the corresponding model specifically historical person - a citizen of Ukraine; determine the leading methodological approaches to the study of Patriotic education as a pedagogical process; the attention is focused on the fact that the idea of humanization and democratization of education brought to a qualitatively new level view of Patriotic education as a pedagogical category; based on modern scientific research found that the structural components of Patriotic education, as a system, is the goal, objectives, laws, principles, methods, forms, means and results of operations; noted that Patriotic education is determined by the unity of purpose and content, and it is in accordance with the purpose selects the content and methods of educational activities.

Keywords: patriotism, Patriotic education, Patriotic education, Patriotic education as a system.

Постановка проблеми. У період становлення української державності проблема патріотичного виховання особистості набуває особливої значущості. Це обумовлено тим, що патріотизм є ціннісною основою будь-якого суспільства і виступає не лише чинником інтеграції нашої нації, а й істотним мотивом саморозвитку і розкриття всіх потенційних можливостей кожної людини у духовній, економічній і соціально-політичній сферах.

Визнаючи необхідність розробки суттєво нової моделі освіти ХХІ століття, яка б відповідала на виклики сьогодення, у документах всесвітньої організації ЮНЕСКО основними напрямками реформування освітніх систем визначені такі: глобалізація суспільних процесів, гуманізація і демократизація освіти; її орієнтація на безперервний розвиток особистості, а також формування її національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати. За таких умов пріоритетним завданням сучасного навчально-виховного процесу є виховання патріотизму учнівської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні вимоги до виховання патріотизму зростаючої особистості знайшли відображення у Законах України “Про освіту” та “Про загальну середню освіту”, Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Основних орієнтирах виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Теоретичні аспекти виховання патріотизму як однієї із пріоритетних якостей особистості висвітлені у працях видатних просвітителів і педагогів Г. Г. Ващенко, А. І. Волошина, О. В. Духновича, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, І. І. Огієнка, С. Ф. Русової, К. Д. Ушинського, Я. Ф. Чепіги, які велику увагу приділяли проблемі виховання любові до своєї землі, рідної мови, формування національної свідомості та самосвідомості особистості, поваги до історичного минулого.

Значна увага вихованню патріотизму дітей та молоді приділяється у сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, розробляються теоретико-методологічні засади та методика виховання цього феномену в умовах модернізаційних суспільних змін (І. Д. Бех, К. О. Журба, В. А. Киричок, К. І. Чорна), висвітлюється сучасний зміст патріотичного виховання (Г. В. Агапова, Д. Ю. Арабаджиєв, А. О. Афанасьєв, О. І. Вишневський, О. С. Духовна-Кравченко, В. В. Карлова, О. В. Киричук, Г. В. Корж та інші);

розглядаються педагогічні засади формування патріотичних почуттів учнів різних типів навчальних закладів (О. В. Абрамчук, Т. М. Гавлітіна, В. А. Датський, В. А. Дроговоз, В. І. Мірошніченко, П. В. Онищук, Р. Р. Петронговський та інші); визначаються сучасні підходи до організації й підвищення ефективності патріотичного виховання (М. І. Дубина, О. Г. Коркішко, Н. В. Мазикіна, А. Л. Монахов, В. П. Матяшук, П. В. Онищук, Г. В. П'янковський, Є. В. Ширекіна та інші); презентується методика підготовки педагогів до здійснення патріотичного виховання в сучасних умовах (Т. О. Анікіна, Т. В. Мельник, Г. А. Назаренко та інші).

Метою статті є висвітлення сутності і структури процесу патріотичного виховання як складової сучасного освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Інтерпретація наукових праць провідних вчених сучасності І. Д. Беха, О. В. Киричука, М. Ю. Красовицького, О. М. Коберника, Н. Є. Мойсеюк, Л. І. Новікової, Н. Л. Селіванової, К. І. Чорної та інших у контексті досліджуваної проблеми дає змогу трактувати патріотичне виховання не як вплив суб'єкта-вихователя на об'єкт-вихованця, а як цілеспрямовану динамічну взаємодію вихователя і вихованця на засадах співробітництва і партнерства, у ході якої у спілкуванні та різноманітних видах патріотично спрямованої діяльності здійснюється самовизначення, самореалізація, розвиток і саморозвиток особистості вихованця як зростаючого патріота України. Це призводить до зміни ролей і функцій учасників патріотичного виховання: позиція педагога по відношенню до учня з авторитарної перетворюється на особистісно-розвивальну, яка вибудовується на засадах діалогічної взаємодії та співробітництва. Перетворювальна взаємодія вихователя й вихованця, за І. Д. Бехом, спрямована “на зміну свідомості, світогляду, психології, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності особистості, що сприяють її якісному зростанню та вдосконаленню” [3, с. 213].

Одним із провідних методологічних підходів до вивчення патріотичного виховання як педагогічного процесу є системний підхід. Він дозволяє виявити спільні системні властивості, системоутворюючі характеристики окремих

елементів патріотично спрямованого виховного процесу, принципи його побудови і структуру. М. Ю. Красовицький зазначає, що цілісна система – це сукупність закономірно побудованих, динамічно пов'язаних компонентів, взаємодія яких породжує нову системну якість [12, с. 41]. Визначальними для процесу патріотичного виховання як системи є компоненти, структура (взаємне розміщення і взаємодія компонентів), функції та фактори, що об'єднують систему (інтегративні фактори).

Слідом за С. І. Гончаренко, Н. Є. Мойсеюк розглядаємо патріотичне виховання у контексті системного підходу як сукупність таких взаємопов'язаних компонентів, як мета (завдання), принципи, зміст, методи, прийоми, форми та засоби, а також результат [5; 9]. Конкретний зміст зазначених компонентів буде висвітлений нами нижче.

На реалізацію основних функцій патріотичного виховання (упорядкування всього спектру впливів оточуючого середовища на становлення патріотизму вихованця та створення патріотично спрямованого виховного простору для розвитку патріотичних почуттів особистості) впливають як зовнішні (об'єктивні), так і внутрішні (суб'єктивні) фактори. До зовнішніх (об'єктивних) факторів можна віднести соціально-історичні особливості, культурні традиції країни, прийняту в ній систему освіти.

Як зазначалось вище, патріотичне виховання визначається єдністю мети і змісту, причому саме у відповідності до мети обирається зміст і способи виховної діяльності. Крім цього, саме з метою порівнюються реальні результати виховання. Загальна мета патріотичного виховання конкретизується системою завдань.

Визначення оптимальної мети і завдань патріотичного виховання як сучасного педагогічного процесу потребує розгляду сутності феномену “патріотизм” як очікуваного результату зазначеного процесу.

Слово “патріотизм” (від “patris”) – грецького походження, в перекладі означає “батьківщина, вітчизна”. Патріотизм – соціально-історичне явище, саме

тому у різні епохи зміст цього поняття, в залежності від різних підходів, тлумачився дещо по-іншому.

Я. А. Коменський, який першим у педагогіці найбільш послідовно висвітлив проблему виховання у дітей патріотизму, визначив це поняття як любов до рідної землі, місцевості, де народилася людина [8]. Пізніше сутність цього феномену розширив К. Д. Ушинський, який до основних засад формування патріотизму відніс вивчення середовища, де дитина народилася, рідної мови та народного фольклору, звичаїв і традицій [13].

Продовження цих ідей знаходимо у працях вчених, діячів культури, педагогів, письменників України Х. О. Алчевської, Г. Г. Ващенко, М. П. Драгоманова, М. М. Коцюбинського, І. І. Огієнка, С. Ф. Русової, Я. Ф. Чепіги та інших, які велику увагу приділяли проблемі виховання любові до своєї землі, рідної мови, формування національної самосвідомості, поваги до історичного минулого свого та інших народів. У працях цих дослідників патріотизм розглядається як почуття, яке об'єднує різні народи (етноси) навколо спільної ідеї служіння Батьківщині.

Історики, філософи та літературознавці М. О. Бердяєв, М. С. Грушевський, С. Ф. Єфремов, Ян Колар, Г. С. Сковорода, Д. І. Чижевський визначали основні компоненти патріотичного виховання свідомого громадянина. Зокрема, чеський філософ минулого століття Ян Колар схилявся до того, щоб орієнтувати патріотичні почуття не лише на Батьківщину, а й на народ, націю. На думку вченого, протиставлення в патріотичних почуттях спрямованості на батьківщину і народ ніколи не приносило і не принесе добра. Ці обидва складники патріотизму повинні поєднуватися і підсилювати один одного [7, с. 111].

На важливому аспекті патріотизму акцентував увагу М. С. Грушевський: “Україна – не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе” [6, с. 4].

Видатні педагоги ХХ століття О. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, О. А. Захаренко радили прищеплювати учнівській молоді високі почуття вірності й відданості Батьківщині, пошани до її трудівників [10].

Сучасні вчені В. П. Вугрич, Н. Є. Мойсеюк, П. В. Онищук, К. А. Циганчук [11] висвітлюють сутність поняття “патріотизм” як *інтегровану єдність почуттів, переконань і діяльності*, у яких відбивається ставлення особистості до себе, людей, Батьківщини, її минулого, майбутнього і сьогодення.

Автори Програми патріотичного виховання дітей та учнівської молоді І. Д. Бех та К. І. Чорна, зазначають, що патріотизм – це “суттєва частина суспільної свідомості, яка проявляється у колективних *настроях, почуттях, ціннісному ставленні* до свого народу, його способу життя, національних здобутків і достоїнств, культури, традицій, героїчного історичного минулого і сьогодення розбудови держави як єдиної нації, до безмежних просторів Батьківщини, її природних багатств” [2, с. 17–21]. На думку цих вчених, особливу увагу у формуванні патріотичного почуття необхідно приділяти саме емоційно-чуттєвій сфері, адже людські емоції і почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності.

З огляду на те, що із набуттям незалежності наша держава задекларувала і намагається здійснювати людиноцентричну політику, поведінка громадянина-патріота України повинна базуватися на принципах гуманістичної етики. Отже, моральні почуття особистості-патріота проявляються у гуманності, доброзичливості, співчутті, чуйності, турботливості, людяності, гідності, самоповазі, совісті, відповідальності, сумлінності тощо.

Отже, на основі зазначеного вище можемо зробити висновок про те, що емоційно-ціннісний компонент патріотизму інтегрує в себе такі основні почуття:

– почуття любові до своєї Батьківщини, її природи, українського народу (любов до рідної землі проявляється у любові до рідного дому, повазі до батьків, свого роду, “рідної школи”, “рідної вулиці”, “міста”);

– почуття національної гордості за свою країну, її культуру, народ (захоплення визначними місцями рідної землі, побутом, звичаями, народними та родинними традиціями);

– почуття честі та власної гідності як громадянина-патріота України;

– почуття обов'язку перед Батьківщиною, яке виражається у готовності служити її інтересам, стати на захист своєї Вітчизни у випадку загрози національній безпеці;

– почуття відповідальності за власні вчинки та дії;

– почуття гуманності та толерантності у ставленні до представників українського народу, різних за етнічним походженням;

– почуття любові до праці на користь Батьківщини та українського народу (громадянин-патріот із задоволенням та захопленням відгукується на різні види діяльності – трудову, навчальну, суспільно активну на користь Батьківщини та її народу).

Зазначені вище почуття є проявом ціннісного ставлення особистості-патріота до Батьківщини, рідної землі, українського народу, рідного дому, батьків, свого роду, етносу; до історії, культури, цінностей, звичаїв і традицій усіх етносів, що входять до складу українського народу. Наголосимо також на тому, що у патріотизмі, як комплексі вищих почуттів, яскраво виявляються їх інтелектуальні, емоційні та вольові компоненти.

Розвиваючи думку Б. Г. Ананьєва про те, що внутрішні ставлення перетворюються у певні вольові якості, уподобання, смаки, моральні звички, у певний стиль внутрішнього життя людини, І. Д. Бех підкреслює, що у взаємовідносинах суб'єкта з іншими людьми формуються рефлексивні риси, які виникають у результаті пізнання суб'єктом самого себе і оцінного ставлення до самого себе; вони є внутрішніми індивідуально-вибірковими ставленнями особистості до матеріальних та ідеальних предметів. “Саме ці усвідомлені узагальнені морально-духовні утворення, що набули статусу власної особистісної цінності суб'єкта, становлять зміст образу “Я”, “Я-концепції”, що

утворює ядро людської особистості як регулятора її поведінки і діяльності” [1, с. 210].

Отже, відчуття особистістю цінності того чи іншого об’єкта або явища спонукає її до активних дій, перетворюючись на мотив діяльності, причому мотивом можуть бути лише визнані особистістю цінності.

Таким чином, патріотизм поєднує в собі емоційно-ціннісне і дієве ставлення до Батьківщини, рідної природи, свого народу, нації, до матеріальних та духовних надбань суспільства.

Аналіз змісту патріотизму як почуття, особистісної цінності дозволив визначити *патріотичне виховання* як цілісний, цілеспрямований, свідомо організований процес становлення та розвитку особистості активного громадянина-патріота України, якому притаманне ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної природи, українського народу, історії, матеріальних та духовних надбань суспільства.

Положення Програми патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (автори І. Д. Бех, К. І. Чорна) [2], а також наукових праць зазначених вище сучасних дослідників дають можливість визначити *мету* патріотичного виховання – створення умов для становлення громадянина-патріота України, носія патріотичних цінностей, готового самовіддано розбудовувати Батьківщину як суверену, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему таких виховних *завдань*: виховання любові до рідної землі, держави, родини, народу; визнання духовної єдності населення усіх регіонів України, спільності його культурної спадщини та майбутнього; утвердження у свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, поваги до культури та історичного минулого України; виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки, державної мови; сприяння усвідомленню прав дитини та прав людини як найвищої цінності держави і суспільства; утвердження у свідомості особистості взаємозв’язку між індивідуальною свободою, правами

людини та її патріотичною відповідальністю; сприяння набуттю дітьми та учнівською молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі у патріотично спрямованій діяльності [14].

Мета і завдання патріотичного виховання відображаються у *змісті* патріотично спрямованого виховного процесу. Для реалізації кожного із зазначених вище завдань у процесі патріотичного виховання відбувається опанування вихованцями патріотично спрямованими знаннями, принципами і правилами патріотично спрямованої поведінки; розвиток патріотичних почуттів; формування системи патріотичних цінностей і переконань, які будуть, з одного боку, своєрідним мотивом патріотично спрямованої діяльності, а з іншого – “стрижнем” поведінки особистості як патріота своєї країни; розвиток у старшокласників умінь і навичок патріотично спрямованої поведінки, які є передумовою активної діяльності особистості у сфері реальних життєвих ситуацій; накопичення досвіду патріотично спрямованої діяльності.

Якщо мета, завдання і зміст становлять *педагогічні засади* використання ІКТ у патріотичному вихованні, то *організаційні засади* – це основні *засоби* виховання патріотизму на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій (*принципи, методи, форми та умови*). До них відносимо *принципи*, що впливають із *закономірностей* ефективного виховного процесу; *методи, форми, засоби та умови організації* патріотичного виховання.

Під закономірностями процесу патріотичного виховання ми розуміємо ті суттєві внутрішні і зовнішні зв'язки, реалізація яких сприятиме ефективному вихованню патріотизму особистості вихованця.

Аналіз робіт дослідників проблеми виховання дає змогу виокремити ряд положень, які можна прийняти в якості *закономірностей* процесу патріотичного виховання:

– патріотичне виховання органічно поєднане з потребами суспільства, держави й самої особистості громадянина-патріота. Розвиток громадянського суспільства, становлення демократичних засад держави, інтереси і потреби особистості вихованця детермінують зміни у виховному процесі;

– у патріотичному вихованні відбувається взаємодія всієї сукупності різноманітних чинників: у рамках патріотично спрямованого виховного простору виховує все – люди, речі, явища;

– цілісність виховних впливів, єдність патріотичного виховання і самовиховання забезпечується підпорядкованістю єдиній меті;

– процес патріотичного виховання має постійно трансформувати зовнішні впливи у внутрішні мотиви, установки, ціннісні орієнтації, ціннісні ставлення особистості;

– діяльність і спілкування, поєднуючи свідомість і поведінку, є визначальними чинниками патріотичного виховання;

– виховання дитини здійснюється тільки на основі активності самої дитини, у її взаємодії з патріотично спрямованим виховним простором. Активність дитини залежить від її мотивації до патріотично спрямованої діяльності.

Закономірності процесу патріотичного виховання зумовлюють *принципи* виховання – керівні положення, що визначають загальні вимоги до змісту, методів і форм виховної взаємодії. Принципи виховання є узагальненою системою вимог, які охоплюють усі аспекти виховного процесу, розкривають шляхи досягнення мети й реалізації завдань патріотичного виховання.

В організаційному аспекті мета патріотичного виховання реалізується, базуючись на принципах виховання, через методи і форми патріотичного виховання, організаційну структуру цього процесу.

Вивчення наукових праць зазначених вище дослідників процесу виховання, а також врахування пріоритетних тенденцій модернізації освіти України дає змогу поряд із традиційними (природовідповідність і культуровідповідність виховання, єдність свідомості й поведінки, цілісність виховання, спільність зусиль школи, сім'ї та громадськості у вихованні та інше) визначити сучасні *принципи патріотичного виховання*, як-от: *цілеспрямованість виховання; національна спрямованість виховання;*

гуманізація виховного процесу; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; превентивність патріотичного виховання; технологізація патріотичного виховання [3, с. 217].

Як зазначалось вище, поряд із закономірностями і принципами виховної взаємодії до *організаційних засад* патріотичного виховання відносяться також *методи* (способи діяльності вихователів і вихованців з метою досягнення виховних цілей), *прийоми* (складова частина методу, що визначає конкретні шляхи реалізації методів виховання) та *форми виховання* [4, с. 132–133].

Методи і прийоми виховання візуалізуються у формах виховання, іншими словами, *форма виховання* – це зовнішній прояв методу виховання.

Загальновідомо, що у педагогічній науці існує декілька класифікацій виховних методів. З огляду на це, дослідник-початківець приймає за основу ту чи іншу класифікацію. Ми підтримуємо думку Н. Є. Мойсеюк про те, що на вибір методів виховання впливають, передусім, цілі, завдання, принципи і зміст виховання, а також індивідуальні особливості вихованців, умови виховання, відносини в колективі, стиль педагогічного керівництва, рівень професійної компетентності вихователя [9, с. 481].

Виходячи з логіки нашого дослідження, приймаємо класифікацію, подану у наукових працях Н. Є. Мойсеюк, та інтерпретуємо її у контексті патріотичного виховання: методи усвідомлення патріотичних цінностей (розповідь, роз'яснення, бесіда, диспут, приклад); методи організації патріотично спрямованої діяльності та формування досвіду патріотично спрямованої поведінки (тренування, метод опосередкованої педагогічної вимоги, метод ситуацій вільного вибору); методи стимулювання патріотично спрямованої діяльності і поведінки (заохочення, схвалення, змагання); методи педагогічної підтримки та сприяння самовихованню учнів-патріотів (спільне проектування дій, метод альтернатив, метод ініціювання та інші) [9, с. 459].

Дієвість методів і прийомів залежить від використання виховних засобів: *надбань матеріальної та духовної культури* (наочні посібники, художня, наукова література, радіо, телебачення, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо); *форм виховної роботи* (дискусії, дебати, конференції,

ігри, змагання тощо); *різних видів діяльності* (дослідницька, художньо-естетична, предметно-перетворювальна та інші); *педагогічних технологій* (ігрові, інтерактивні, колективної творчої діяльності, кооперативної діяльності та інші).

Висновки. Таким чином, ідеї гуманізації та демократизації освіти вивели на якісно новий рівень уявлення про патріотичне виховання як педагогічну категорію, яке нині трактується як цілеспрямована динамічна *взаємодія вихователя і вихованця* на засадах співробітництва і партнерства, у ході якої у спілкуванні та різноманітних видах патріотично спрямованої діяльності здійснюється самовизначення, самореалізація, розвиток і саморозвиток особистості вихованця як зростаючого патріота України.

Конкретизація змісту поняття “патріотизм” дала змогу визначити патріотичне виховання як цілісний, цілеспрямований, свідомо організований процес становлення та розвитку особистості активного громадянина-патріота України, якому притаманне ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної природи, українського народу, до історії, матеріальних та духовних надбань суспільства. Структурними компонентами патріотичного виховання як системи є мета, завдання, закономірності, принципи, методи, форми, засоби та результати діяльності.

Перспективами подальших розвідок є виокремлення змістових аспектів створення патріотичного спрямованого виховного середовища засобами інформаційно-комунікаційних технологій.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : наук. вид. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
2. Бех І. Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – К. : Світ виховання, 2007. – 39 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. / І. Д. Бех; ред. О. І. Цибульська. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади. – 2003. – 344 с.
4. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – Вид. 2-ге, переробл., доп. – К. : Академвидав, 2007. – 616 с.

5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 560 с.
7. Датский В. А. Патриотическое воспитание старшеклассников в учебно-воспитательном процессе общеобразовательной школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / Виктор Анатольевич Датский; Московский государственный открытый педагогический университет им. М. А. Шолохова; науч. руков. Солдатенков А. Д. – М., 2006. – 153 с.
8. Коменский Я. Сочинения / Я. Коменский. – М. : Наука, 1997. – 480 с.
9. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / Н. Є. Мойсеюк. – Біла Церква, 2003. – 616 с.
10. Назаренко Г. А. Сучасні підходи до виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Матеріали наук.-практ. конференції (за результатами науково-дослідної роботи Інституту проблем виховання НАПН України у 2010 році) / за ред. І. Д. Беха, О. В. Мельника. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. I. – С. 53–56.
11. Онищук П. В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис в учнів шкіл- гімназій, ліцеїв : автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / П. В. Онищук; Прикарпатський ун-т ім. В. С. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1996. – 22 с.
12. Практична педагогіка виховання : посіб. з теорії виховання / за ред. М. Ю. Красовицького; [упоряд. Г. І. Іванюк]. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 218 с.
13. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / К. Д. Ушинський ; редкол. : В. М. Столетов (голова) та ін. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.
14. Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : метод. посіб. / К. І. Чорна. – Черкаси : ЧОПОПП, 2008. – 40 с.